

Л. В. ХАРЧЕНКО

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОДАЛЬШЕ ФОРМУВАННЯ ЕЛІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

Досліджено становлення та еволюцію політико-управлінської еліти від прадавніх часів до початку занепаду Київської Русі. Як концепти дослідження виділено традиції, цінності, моделі поведінки, політична культура і соціальна стратифікація суспільства в різні періоди розвитку.

The formation and evolution of political and administrative elites from ancient times is studied to the beginning of the decline of Kyjivska Russ is analyzed. As the studied concepts are highlighted the traditions, values, behaviors, political culture and social stratification of society in different periods of development.

Ключові слова: еліта, влада, етапи становлення, соціальний розподіл суспільства.

Необхідність дослідження особливостей формування керівної верстви суспільства від прадавніх часів зумовлена тим, що сучасні проблеми і значні складності управління мають типи й аналоги, що склалися в попередніх періодах розвитку суспільства. Яким чином відбувалася організація прадавньої влади на територіях теперішньої України, які архетипи було закладено в майбутнє історії, які ментальні впливи відбувалися на подальший розвиток політичної еліти – важливі питання, що розпочинають еволюцію української правлячої верстви суспільства.

Джерельну базу дослідження склали пам'ятки давньоруської писемності – “Повість времінних літ”, “Слово про Закон і Благодать”, давньоруські літописи, а також наукові розробки сучасних вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема аспектами ціннісних суспільно-політичних пріоритетів і традицій українського суспільства в теорії та ретроспективі займалися В. Климончук [5], А. Ручка [19], А. Лясота [12], Г. Ващенко [2]. Проблема формування політичної культури давньоруського та сучасного періоду присвятили свої праці українські дослідники Б. Киричок [4], В. Бобик [1], С. Кримський [8]. Ідеями української державності в контексті міжелітних відносин в історичному і теоретичному ключі займалися вчені О. Салтовський [20], Б. Кухта [10], А. Коцур [7]. Соціальну стратифікацію прадавніх українців та особливості державного управління (для більш пізніх етапів розвитку) вивчали в своїх працях Д. Раєвський [18], В. Мурзин [16], Л. Куббель [9], Т. Вікул [3], П. Толочко [21], М. Костомаров [6], В. Мавродін [13]. Проте наведені вище дослідження висвітлюють лише окремі аспекти або часові періоди соціально-політичних процесів, які відбувалися на теренах України в давні часи, що дозволяє ґрунтовніше сконцентруватися на їх висвітленні, прицільно виділяючи державно-управлінський аспект досліджуваної проблематики.

Метою роботи є простежити становлення та еволюцію політико-управлінської еліти на українських територіях від витоків до періоду занепаду Київської Русі.

Сьогодні з небажанням осмислюється минуле, що є реальною загрозою втрати зв'язку з минулим. А це, безумовно, призведе до часткової (або повної) втрати ідентичності, внутрішнього ментального розколу та певної відчуженості від архетипного, прадавнього “я”. Контекст особливостей українського “елітарного” дискурсу вимагає врахування архетипів національної культури, аналіз яких, як зазначає С. Кримський [8, с. 78–79], є досить адекватним методом дослідження національної культури та менталітету, праісторії та майбутнього етнічних утворень, оскільки він, насамперед, пов'язаний з емпіричним доведенням “наскрізності” певних структур, які можуть застосовуватися для характеристики індивідуальності людей і спільнот і дає змогу, завдяки перетворенню минулого на його символи, окреслювати смисли майбутнього.

Важливим аспектом в обґрунтуванні актуальності та доцільності дослідження становлення української політичної еліти з прадавніх часів є традиція як чинник забезпечення стану динамічної рівноваги політичної системи в цілому [12]. Становлення суверенної України відбувалося не без звернення до відповідного багатовікового традиціоналізму, історичних підвалин суспільно-політичного буття та досвіду попередніх поколінь, що, у свою чергу, також спиралися на політико-культурну спадщину минулого. Порівняння окремих етапів і періодів становлення політико-управлінської еліти допоможе виявити закономірності її еволюції та розвитку. Поряд із традицією однією з найскладніших основ, що несе історичний код через покоління, є формування і мінливість ціннісної системи суспільства. На думку політолога В. Климончука, складність формування нової системи цінностей пов'язана насамперед з архетипним “тягарем” минулого – споконвічними ідеолого-культурними цінностями попередніх поколінь [5, с. 5–6]. Внутрішні притаманності, що існували століттями, до сьогодні продовжують впливати на формування цінностей сучасного світу. В українському історичному контексті, дискурс якого мав переважно драматичне забарвлення, основою формування системи цінностей стали збереження традиції та культури, які були подекуди єдиною моделлю виживання. Різні епохи надавали цінностям (у тому числі політичним) свого тлумачення, виокремлювали і використовували ті аспекти, які на даний період розвитку були найбільш доцільними. Тому наявність знань

щодо аксіологічних пріоритетів прадавніх часів і їх еволюція в контексті політичної культури представників прадавньої еліти є особливо актуальними для суспільства, що трансформується.

Як зазначав К. Маркс, у кожному суспільстві, за винятком примітивного, існує правлячий клас, який монополює владу над підкореним класом (класами) [14, с. 121]. Український народ, на думку українського вченого Г. Грабовича, ніколи не втрачав повністю своєї еліти: навіть серед селян завжди існувала своя еліта.

Аспект традиціоналізму в контексті дослідження “праеліти” є досить важливим, і в основному (здобутки духовної культури), і в другорядному (традиції побуту, знаряддя праці тощо). Оскільки деколи (особливо це стосується прадавніх часів) за другорядними ознаками традицій – багатше розписаний посуд, гарніший одяг, краща зброя – існує єдина можливість з’ясувати і світогляд, і релігію, і соціальну градацію суспільства [2, с. 35–37].

Очевидно, що різні етапи розвитку прадавньої української культури – скіфської, сарматської, жаботинської, трипільської тощо свідчать про наявність у кожному з них представників еліти, яка виконувала ті чи інші політико-управлінські функції. Древні знахідки, які засвідчують наявність більш заможного вбрання, прикрас, керамічного посуду або оснащення житлового приміщення – свідчать про соціальний розподіл. Існування майнової нерівності неодноразово підтверджувалося грошовими і речовими скарбами, що належали племінній верхівці, а також предметами розкошу, доступними лише заможним прошаркам населення. Очевидним є і той факт, що про представників прадавньої еліти нам відомо більше, ніж про звичайних мешканців, оскільки захоронення знаті було більш ретельним і тому в більш збереженому вигляді дійшло до наших часів. Також писемність, яка збереглася до наших часів, в основному описує історію взаємовідносин між представниками верхніх прошарків суспільства.

П-I ст. до н. е. територію північної України населяли племена кіммерійців, яких низка істориків вважає пращурами українців [20, с. 36]. З різноманітних джерел (писемність, археологічні знахідки) нам стало відомо, що вони вели кочовий спосіб життя, влаштовували походи, вступали у військово-політичні союзи з іншими державами, а також – що важливо з точки зору соціального розподілу – кіммерійці мали племінну знать – царів.

У VII ст. кіммерійські племена були витіснені скіфами. На чолі скіфського суспільства також стояли царі, влада яких була спадковою, сильною та деспотичною і мала, за уявленнями самих скіфів, божественне походження. Проте усунути царів і обирати інших (щоправда, з царського роду) було можливо за допомогою “Ради скіфів” – народних зборів. Ще одним дуже важливим моментом, який вплинув на подальше формування політичних традицій і стереотипів в українському суспільстві, було існування в Північному Причорномор’ї давньогрецьких колоній – Ольвія, Тіра, Херсонес тощо, основною формою правління в яких була демократія в усіх її проявах. Поряд з цим, саме починаючи від скіфів, українські науковці виділяють і важливий негативний феномен, що з’явився в той період і визначив характер взаємовідносин між простим людом і державним механізмом, який триває до сьогодні. “Чужинність державної влади (як соціальна, так і, можливо, етнічна), її певна відстороненість від нагальних проблем життя давніх українців (обмеження завдань влади збором данини і далеко не завжди гарантія захисту від кочевників-чужинців) поклала початок формуванню відчуженості між державою та автохтонним землеробським населенням [20, с. 35]”.

Щодо внутрішньої структури скіфських кочових об’єднань, то відомо, що вона була трьохчленною: громада, воїни і жерці. Про це розповідає легенда про Таргітая та його синів, де символами станово-кастового розподілу є згадані в оповіді священні дари: ярмо і плуг – символ громади, що займається землеробством і скотарством, сокира – символ воїнів, і чаша – жерців [18, с. 66]. Цікавим є й той факт, що соціальна стратифікація скіфського суспільства пов’язана з тим, що положення індивіда в цьому суспільстві залежало не лише від розмірів його приватної власності у вигляді худоби, але й від його походження, зв’язку з тією або іншою таксономічною одиницею родоплемінної структури [16, с. 122]. Система управління у скіфському суспільстві існувала у вигляді пірамідальної структури, де організація влади на більш низьких таксономічних рівнях повторювала організацію влади на верхівках піраміди. Причому контроль верхівки над нижчими сегментами був достатньо слабким [9, с. 58–59].

У другій половині I тис. слов’янські племена починають набувати більшої управлінської організованості. У вирішенні важливих суспільно-політичних питань беруть участь воїни і народне зібрання як вищий орган влади. Напередодні утворення Київської Русі головною формою організації східних слов’ян були союзи племен та племінні княжіння. Кожне з них було окремою етнокультурною групою з визначеною територією, властивими їм елементами матеріальної культури, побуту та звичаїв. Згодом із виділенням родоплемінної аристократії і появою такої соціальної групи, як князі та їх дружини, організація управління набула інших форм. У VII ст. в еволюції суспільно-політичних відносин східного слов’янства деякі історики [11, с. 60] виділяють важливий переломний етап. Саме в цей час спостерігається якісний зсув в обробці заліза, що обумовлює виробничий стрибок у ремісництві. Це значно поглибило майнову диференціацію суспільства. Утворилася, хоч і досить примітивна, але налагоджена система, основними механізмами керування якої були князь, боярська рада та віче. Поряд із цими владними інституціями існувала також Рада старійшин. Її представники не були окремою кастою (як жерці) і їхні рішення не мали впливу на князя. Проте користувалися авторитетом у громаді, завдяки досвіду у вирішенні спірних питань, в основному пов’язаних з майновими претензіями.

У VII-VIII ст. відбувся відхід від основ звичаєвого права (обов’язкові до вживання звичаї, що їх

санкціонувала влада) на користь князівського права. Князівська влада відчужується від племені, стає “вищою” і проводить політику, виходячи не з потреб народу та інтересів землі, а з потреб та інтересів свого оточення – “з того моменту, коли князь, спираючись на військову силу племені в особі примітивної дружини, має можливість порушувати звичай у своїх інтересах, починається незворотній процес соціальної стратифікації і перетворення звичаю родового суспільства на правовий звичай [11, с. 60]”.

Геополітична історія Київської Русі відбувалася за умовною схемою “децентралізація – суворі централізація – розпад”. Важливий внесок у розвиток децентралізації киеворуської системи влади здійснив князь Олег, який, щоправда, у 882 р. захопив Київ і знищив представників місцевої династії – Києвичів.

Найбільшою мірою особливості давньоруської соціально-політичної системи цього “децентралізованого” періоду розкриває таке явище політичного життя, як віче. Знання про цей важливий соціально-політичний феномен давньої України доносять до нашого часу збережені літописи, а саме – “Галицько-Волинський”, “Іпатівський”, “Лаврентівський”, “Переяслава-Суздальського”, “Новгородський”. Незважаючи на різне (подекуди протилежне) подання окремих історичних подій, літописи є єдиними джерелами, з яких певною мірою стає відомо про міжелітні взаємини, внутрішньополітичну ситуацію, суспільні відносини тощо.

“Віче” сучасними істориками тлумачиться переважно у трьох значеннях: як збір громадян для вирішення важливих питань; як повстання, змова; як нарада, рішення. Українська дослідниця Т. Вікул виділяє декілька наративних моделей віча [3]: виправдання/засудження князя, конфлікти з князем і характеристика князя.

Перша модель застосовується в описах драматичних ситуацій – таких, як боротьба за княжіння, осліплення членів княжого роду, вбивство князя та інших гострих політичних моментів. Друга модель – конфліктні вічові засідання, описують зібрання з приводу протистоянь представників князівського роду (міжелітні суперечки). Третя модель – характеристика князя, яка ставила на чолі вічевого зібрання оцінку городянами діяльності князя, в основному, прийняття або неприйняття.

Стосовно соціальної природи інституту віча вчені не дійшли спільного знаменника. У дореволюційній літературі поняття “віче” тлумачилося як “народні збори” [6, с. 3]. Радянські історики розглядали віче як повстання народних мас і наполягали на наявності у складі віча “ремісників і селян” [13, с. 60–61]. Інші дослідники спиралися на думку, що до складу віча входила лише “верхівка” суспільства [21, с. 110]. Незважаючи на різноказання щодо окремих подій у різних літописах і певну складність у з’ясуванні складу віча і його сталості, свідчення з різних джерел дозволяють зробити певні припущення. За винятком окремих гострих ситуацій, склад віча був стабільним (кілька сотень осіб), а щодо представленості соціальних прошарків – далеко не всі отроки і прості люди входили до складу віча. Більшою частиною складу була дружина князя [3, с. 92]. Елементами демократичності державного устрою того часу можна вважати певною мірою відсутність каст. Фактично в політичному відношенні і смерд, і боярин були рівноправні. Так, вони разом з князем беруть участь у вічі як органи, що виявляє верховну волю народу.

Функціонально віча збиралися також для визначення питань війни і миру, укладання угод, суду, обрання єпископів, обрання та вигнання князя тощо.

У VIII-IX ст. проводиться активна централізаторська політика. Між центральним урядом на чолі з князем київським і плеємною верхівкою укладався договір, згідно з яким місцева влада цілком підпорядковувалася центральній і погоджувалася на несанкціонований збір данини. Наслідком такої агресивної політики були зазначені в літописах спалахи повстань. Імовірно, саме внаслідок повстань і вбивств представників влади простими людьми, княгиня Ольга у своїх “уставах” і “уроках” ввела закон, що охороняв життя князівських дружинників. Також цікавим є факт відсутності грошової винагороди для осіб, які несли державну службу. Їм поставлялося все необхідне в натуральному вигляді – їжа, одяг тощо.

Ще одним важливим соціально-політичним моментом того періоду була відмова князів від ідеологічних “послуг” жерців. Відхід від звичаєвого права і небажання узгоджувати свої дії з жерцями, були одними з ключових причин хрещення Аскольда. Цей фактор послугував ще більшому відчуженню влади від народу – язичницька ментальність слов’ян сприймала князя з християнською вірою як чужорідний, подекуди ворожий елемент. Тому князі-християни, аби не втрачати “бали” поряд із жерцями, використовували низку язичницьких обрядів і ритуалів. Зокрема, про це свідчить той факт, що князь Олег був прозваний Віщим, а князь Володимир розпалював ритуальне вогнище в капиці на горі [17, с. 24–25].

Протягом наступних століть віча втрачають своє значення. Князі погоджують свої дії не з вічем, а з керівниками військових дружин. Управління повністю стає централізованим. Київський князь стає основним носієм державної влади, гарантом функціонування органів влади та символом державної стабільності. Одноосібно він стає джерелом законодавчої, виконавчої і судової влади, а у своїй діяльності спирається на військову підтримку дружини та ідеологічну підтримку церкви. Показовим моментом є те, що органом центрального управління був і так званий двір – місце, де зосереджувався суд і розправа.

Окремим нюансом у міжелітних відносинах киеворуської доби була дружинна етика як стрижневий імператив етики світської. Цей феномен є важливим фактором у відході від етичних релігійних та язичницьких критеріїв. На думку сучасних істориків [4], дружинна етика зазначеного періоду заклала підґрунтя української світської традиції, що тривало століттями і зберігає своє значення дотепер. Зокрема, варті на особливу увагу образ “Ідеального князя” та образ “Христа-воїна”, які уособлювали найвищу дружинну мораль і чесноти – честь, славу, хоробрість, відданість тощо. Образ справедливого і мудрого

правителя був актуальним не лише в київський період, але й згодом.

Проте цей моральний кодекс не допоміг свого часу подолати важливу негативну рису, що одночасно з'явилася у представників регіональної еліти – небажання ділитися владою навіть заради спільного порятунку. Ці образи займають одне з центральних місць у “Слові о полку Ігоревім”. К. Маркс охарактеризував цей твір, як передчуття, провідною ідеєю якого є заклик до єднання князів перед загрозою майбутньої катастрофи [15, с. 16]. У результаті хвиля загарбників, яка мала вищий рівень організації військової та політичної еліти, знищила Київську Русь, що і без того розвалювалася від міжусобних сварок.

Підсумовуючи викладене, варто виділити декілька стрижневих моментів окресленого періоду.

По-перше, із прадавніх часів на українських територіях існувала політична еліта. У киммерійців це були царі та родові старійшини, у скіфів і сарматів – воїни і жерці, за часів Київської Русі – князі, жерці (які з хрещенням Русі поступово втрачали владу), боярська рада та князівська дружина.

По-друге, політичний устрій окресленого періоду коливався від демократії в усіх її проявах (зокрема, в давньогрецьких колоніях – Ольвії, Тірі й Херсонесі, та за доби розквіту Київської Русі, коли дії князя могло регламентувати віче, а регіональна влада не була обмежена в повноваженнях) до відвертої тиранії (за часів киеворуської централізації та деспотії скіфських царів, дії яких не завжди врегульовувалися народними зібраннями).

По-третє, ознаки елітарності – приналежності до вищих прошарків суспільства – пройшли еволюцію від суто матеріально-майнових ціннісних прерогатив до фактору походження (спадкова належність до вищої родоплемінної верстви) і згодом – до широти владних повноважень.

По-четверте, щодо традицій прийняття політичних рішень, то у більш давні часи лівова частка суспільно-політичних питань вирішувалася споконвічно за звичаями, сформованими попередніми поколіннями (в основному, сформульованими жерцями). Перший відхід від звичаєвого права настав з приходом християнства на Руські землі (деякі історики називають ці факти взаємообумовленими). Відтоді звичаєве право перетворюється на правовий звичай, де верховенство має не язичницька традиція, а закон.

По-п'яте, регламентація влади народом тою чи іншою мірою мала місце в усі часи окресленого періоду – народні зібрання (рада скіфів чи давньоруське віче) створили архетип співпричетності простого люду до влади і вплинули на подальше формування української національної ідентичності.

По-шосте, в усі окреслені етапи розвитку політичної еліти остання мала сакральний характер – була спадковою і мала божественне походження. Навіть з приходом християнства деякі князі демонстрували священні ритуали, щоби підтвердити своє надлюдське походження. Першим світським кодексом моралі стала дружинна етика, імперативи якої відходили від релігійних.

По-сьоме, взаємовідносини між простим людом і представниками владної еліти в усі досліджувані періоди мали негативну ознаку. Ознаки влади – чужинність, зверхність, ставлення власних інтересів вище за народні, стали стрижневими і дійшли до нашого часу за перцептивним ступенем майже не видозміненими.

Отже, зважаючи на викладений матеріал, очевидними видаються перспективність і логічна доцільність заглиблення наукового пошуку в наступні періоди еволюції політико-адміністративної еліти (період занепаду Київської Русі і доби козацтва), проведення кореляційного аналізу між ними і виявлення архетипових впливів на становлення еліти сьогоденної.

Література:

1. Бобик В. Историко-психологические аспекты формирования политической и правовой культуры украинского общества / В. Бобик // Право Украины. – 1993. – № 2. – С. 24–29.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. / Г. Ващенко // Полтавський вісник. – 1994. – Т.1. – 192 с.
3. Вікул Т. Л. Віче в Давній Русі в другій половині XI – XIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Тетяна Леонідівна Вікул. – К., 2001. – 207 с.
4. Киричок О. Б. Засади дружинної етики в культурі Київської Русі : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Олександр Борисович Киричок. – К., 2003. – 191 с.
5. Климончук В. Й. Політичні та громадські цінності: особливості становлення та функціонування (історико-методологічний аналіз): дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / Василь Йосипович Климончук. – Івано-Франківськ, 2004. – 182 с.
6. Костомаров Н. И. Начало единого государства в древней Руси : в 12 т. / Н. И. Костомаров // Исторический монографизм и исследования в древней Руси. – СПб., 1972. – Т. 12. – С. 3–152.
7. Коцур А. П. Українська державність : історія та сучасність / А. П. Коцур. – Чернівці, 2000. – 352 с.
8. Кримський С. Архетипи української культури / С. Кримський // Вісник НАН України. – 1998. – № 7–8. – С. 74–87.
9. Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии / Л. Е. Куббель. – М. : Наука, 1988. – 269 с.
10. Кухта Б. З історії української політичної думки. / Б. Кухта. – К., 1994. – 368 с.
11. Кушинська Л. А. Еволюція звичаєвого права східних слов'ян VI-XI ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Лариса Анатоліївна Кушинська. – К., 2000. – 170 с.
12. Лясота А. Є. Політичні традиції у забезпеченні динамічної рівноваги політичної системи : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Аліна Євгенівна Лясота. – Д., 2005. – 220 с.
13. Мавродин В. В. Народные восстания в Древней Руси X – XI вв. / В. В. Мавродин. – М. : Изд. социально-эконом. лит., 1961. – 118 с.
14. Маркс К. Капитал : Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 1962. – Т. 25, Ч. 2. – 482 с.
15. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1962, т. 29, – 340 с.
16. Мурзин В. Ю. Происхождение и ранняя история скифов : дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.06 / Вячеслав

Юркевич Мурзин. – К., 1993. – 215 с.

17. Повесть временных лет / [под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Пярецц]. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. I. – 405 с.

18. Раевский Д. С. Очерки идеологии скифских племен / Д. С. Раевский. – М. : Наука, 1977. – 215 с.

19. Ручка А. О. Динаміка цінностей населення України / А. О. Ручка // Українське суспільство : моніторинг. – К., 2000. – 164 с.

20. Салтовський О. І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ ст.) : дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.01 / Олександр Іванович Салтовський. – К., 2003. – 455 с.

21. Толочко П. П. Киев и киевская земля в период феодальной раздробленности XII – XIII вв. / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1980. – 223 с.

Надійшла до редколегії 25.08.2009 р.